

Терещенко Л. Я.,

Львівський національний університет ім. Івана Франка

МОВНА ОСОБИСТІТЬ БРЕХУНА: НА ПЕРЕХРЕСТІ КОГНІЦІЙ ТА КОМУНІКАЦІЙ

Стаття присвячена проблемам вивчення суб'єкта неправдивого мовлення на основі когнітивно-дискурсивного підходу. Визначено типові характеристики мовної особистості брехуна, що відтворює системну взаємодію когнітивних, комунікативних і мовних чинників у процесі породження неправдивого висловлювання.

Ключові слова: мовна особистість брехуна, суб'єкт рефлексії, концепт LIAR.

The article deals with the problems of cognitive-discursive approach to the study of the subject of false utterances. Typical characteristics of the language personality of the liar are defined. The interaction of cognitive, communicative, and language factors in the process of false utterance production is discussed.

Key words: language personality of the liar, subject of reflection, concept LIAR.

Дослідження широкого спектру проблем мовного спілкування дозволяє прослідкувати провідні тенденції у розвитку теорії і практики комунікації та виділити окремі лінгвістичні явища, вивчення яких потребує особливої уваги. До таких складних комунікативних явищ, зокрема, відносять неправдиве мовлення. Відсутність конвенційного зв'язку між неправдивим смислом і мовною формою довгий час вважалася підставою для твердження про те, що неправда ухиляється від компетенції лінгвістики [3, с. 47]. Утім сучасний стан розробки проблеми свідчить про визнання неправди повноправним об'єктом лінгвістичних досліджень [3; 27, с. 29], коли вивчаються її номінативні характеристики [12-14; 24] та відстежуються дискурсивні прояви [2; 17; 20].

Спроби виявити синкретизм номінативних і прагматичних характеристик неправди ґрунтуються на когнітивно-дискурсивному підході [14, с. 11], коли дослідження будь-якого мовного явища розглядаються “на перехресті когніції й комунікації”, тобто у єдності двох функцій – когнітивної (участь у процесах пізнання) і комунікативної (участь в актах мовленнєвого спілкування) [8, с. 11]. Не зважаючи на очевидну доцільність й плідність зазначеного підходу, **актуальним** залишається питання пошуку тієї “точки перетину”, яка б системно представила взаємодію зазначених функцій.

У межах когнітивно-дискурсивного підходу, неправда розглядається як когнітивно-комунікативне утворення, що формується у соціальній

взаємодії суб'єктів, здійснюваній за посередництвом природної мови [11, с. 111]. Відтак, значення суб'єкта мовлення зростає: він стає ключовою особою, що і визначає усі лінгвістичні прояви неправди.

Метою цього дослідження є визначення системного зв'язку між дискурсивними й концептуальними характеристиками мовної особистості як суб'єкта неправдивого мовлення.

Властивість мовної особистості виступати проміжною ланкою між мовною свідомістю та мовленнєвою поведінкою окреслює загальні напрями дослідження мовної особистості як: 1) об'єкта дискурсології; 2) об'єкта концептології [6, с. 7]. На нашу думку, мовна особистість як суб'єкт неправдивого мовлення стає об'єктом лінгвістичних досліджень у двох формах: наукового конструкту, що узагальнює характеристики мовців, які цілеспрямовано продукують неправдиві висловлювання, та концепту, який відтворює уявлення про брехуна, що містяться у мовній картині світу.

Теоретичний конструкт, відтворюючий найбільш значимі та типові ментально-комунікативні характеристики суб'єктів неправдивого мовлення, визначається нами як мовна особистість брехуна (МОБ). Це узагальнений тип мовця, комунікативна діяльність якого спрямована на умисне формування в адресата хибного уявлення про ситуацію спілкування і сам предмет розмови.

Серед лінгвістичних досліджень людини, що говорить неправду, які загалом не є чисельними, привертають увагу праці В. І. Шаховського й М. -М. О. Рибалко. В. І. Шаховський визначає неправду в якості різновиду комунікативної поведінки мовної особистості, основними складовими якої є референційне “переформатування” мовленнєвих актів, інтенціональність, обумовлена особливою стратегією, та наявність прихованих смислів [20, с. 137]. М. -М. О. Рибалко зосереджує увагу на комунікативній діяльності обманника як формі дискурсивної гри, суть якої полягає у введенні адресата в оману шляхом організації особливого часопростору за допомогою відповідних вербальних і невербальних засобів [17, с. 8]. Спільним для цих досліджень є фокус на праксеологічній складовій діяльності мовця за умов неправдивої комунікації.

Дотичним до вивчення МОБ є дослідження комунікативних типажів “удавальника” та “підлесника”, що проводиться Н. М. Панченко згідно типових параметрів мовленнєвої діяльності окремих груп мовців (цілей, стратегії, способу реалізації мовленнєвих дій тощо), незалежних від етнічних і соціальних характеристик мовців [12, с. 13]. Розглядаючи комунікативний типаж у якості особливого концепту, дослідниця проводить аналіз типажів “удавальника” та “підлабузника” як на основі їхніх номінацій і дескрипцій, так і вербальних оцінок, семіотичного опису їхньої комунікативної поведінки. Такий підхід представляє перші спроби когнітивно-комунікативного дослідження окремих різновидів нещирих мовців.

Утім, питання про підстави дослідження мовленнєвої діяльності окремих типів мовців за їхніми концептуальними характеристиками залишається без чіткої відповіді. Н. М. Панченко відносить комунікативні типи “удавальника” та “підлабузника” до єдиного семантичного поля фразування [13, с. 94], що співзвучне думці Н. Г. Мед про чотири лексико-фразеосемантичні підрозділи, що характеризують неправдивих мовців, які мають різні цілі: 1) брехун, обманник; 2) хвалько; 3) лицемір (удавальник); 4) підлесник [9, с. 559]. Не вдаючись зараз до дискусії щодо порушення гіпонімічних відносин у цій класифікації, зазначимо, що аналіз окремих груп мовців здійснюється на основі тієї інформації, яка представлена у мовній картині світу. З огляду на те, що типи виділені саме за особливостями комунікативної діяльності, такі методи дослідження видаються нам недостатніми.

Більш послідовно, на наш погляд, когнітивно-дискурсивний підхід представлений у роботі Г. А. Огаркової [16]. Досліджуючи концепт КОХАННЯ, Г. А. Огаркова виявила, що його реалізація у дискурсі пов’язана з мовленнєвою діяльністю учасника спілкування – закоханим. Дослідниця визначила п’ять типів мовної особистості закоханого, що дозволило описати характерні ситуації спілкування, в яких вони проявляються, виділити основні жанри комунікативної взаємодії, проаналізувати стильові реєстри та емоційну тональність спілкування у дискурсі кохання [Ibid, с. 11]. Елементом, об’єднуючим концептуальні та дискурсивні характеристики кохання, виявилась психологічна класифікація типів кохання, яка, з одного боку, вдало відобразила категоризацію кохання в англійській мовній картині світу, а з іншого, поклала психологічне підґрунтя для класифікації мовних особистостей закоханих.

Системний аналіз неправди на засадах когнітивно-дискурсивного підходу проводиться у роботі О. І. Морозової [11]. Вона розглядає неправду як когнітивно-комунікативне утворення, що має два плани лінгвального існування (мовний і дискурсивний), які співвіднесені з концептом НЕПРАВДА [Ibid, с. 111]. Коло лінгвальної екзистенції неправди розглядається як взаємозв’язок між існуючими у носіїв мови уявленнями про те, що таке неправда, ситуаціями, в яких ці уявлення породжуються (шляхом рефлексивної діяльності суб’єкта), та ситуаціями, в яких вже відбувається ідентифікація неправди [Ibid, с. 375]. Принципово важливим моментом є те, що реалізація неправди, її концептуальне осмислення, класифікація, оцінка й ідентифікація невід’ємні від мислячого індивіда, його “погляду” на об’єкт.

Дослідження Г. А. Огаркової та О. І. Морозової об’єднані усвідомленням того, що саме людина стає тим містком, який поєднує концептуальні та дискурсивні характеристики лінгвістичних об’єктів. Спільним є і спрямування проведених досліджень (від концептуального до дискурсивного

аналізу). Згідно мети нашого дослідження, вважаємо за доцільне розпочати вивчення мовної особистості брехуна з визначення її дискурсивних характеристик, які безпосередньо пов'язані з її концептуальною складовою. Така послідовність обумовлена тим, що дискурс як “ментально-комунікативна взаємодія учасників спілкування у реальному часі” є онологічно первинним середовищем існування неправди [11, с. 112; 14]. Загалом, такий підхід дозволяє зберегти природну хронологію виникнення, засвоєння та подальшого відтворення лінгвістичного явища, що вивчається (у нашому випадку це прояви неправдивого мовлення).

Керуючись певними мотивами, у конкретній ситуації спілкування мовець робить свідомий вибір на користь неправдивого мовлення. При цьому, його дискурсивна діяльність набуває особливих характеристик, до яких традиційно відносять: намір ввести адресата в оману, знання дійсного стану речей, реалізацію неправдивого висловлювання, прихованість знань і намірів (детально [19]). Аналіз названих характеристик вказує на порушення брехуном умов кооперативної комунікації, яке однак є прихованим і позбавленим конвенційних засобів експлікації.

Важкість диференціювання дискурсивної реалізації правди і неправди розв'язується з введенням перспективи спостерігача, здатного робити оцінки і висловлювати судження. Як зазначає А. М. Приходько, “мову не можна збагнути без урахування фігури її творця та її користувача. Ця фігура в одній особі є одночасно і фігурою спостерігача, який стає головним об'єктом когнітивно-комунікативного вивчення мовленнєвої діяльності” [15, с. 45]. При дослідженні неправди фігура спостерігача є принципово важливою, адже неправда становить реальність тільки за умови, що вона є видимою хоча б для одного з учасників комунікативної події [11, с. 44].

З огляду на когнітивну природу функцій “спостерігача” (пізнання, категоризація, оцінка), влучним видається його визначення як суб'єкта рефлексії. У нашому дослідженні суб'єктом рефлексії виступає мислячий індивід, здатний ідентифікувати неправду, тобто вказати на її відмінність від правди при співпадінні їхньої мовної форми [11, с. 45]. Неправда, за такого підходу, розуміється не як статична сутність, а як подія, акт оцінювання суб'єктом рефлексії не тільки істинності інформації, але й ширості мовця.

Роль суб'єкта рефлексії виконується одним або декількома з учасників комунікативної події неправди, які традиційно поділяються на адресанта (суб'єкта неправдивого мовлення), його адресата й третю сторону (глядача) [22; 11, с. 91]. У типології комунікації за принципом істинності О. О. Селіванова часто наділяє функцією суб'єкта рефлексії саме адресата неправдивого висловлювання [18, с. 557]. Пояснення цьому лежить не в сутнісних характеристиках учасників комунікації, а в особливостях їхньо-

го мовлення. Адресантам властиво характеризувати себе і своє мовлення у термінах істинності й правди, що сприяє розвитку комунікативної події, а репліки-відгуки “Брехун!”, “Брешеш!”, навпаки, висловлюються адресатом неправдивого висловлювання, виконуючи метакомунікативну функцію оцінки істинності висловлювання і щирості його автора [1, с. 611]. Якщо до уваги взяти лише вербальну форму діяльності суб’єкта рефлексії, на його роль майже без виключення можуть претендувати тільки адресат неправдивого висловлювання або третя особа (глядач).

Розглянемо приклад: “Save your strength for the real horrors ahead on Wednesday”, she said as she left. “What real horrors?” Cathy asked Tom when Brenda had gone to the hospital. “Oh, you know, just the usual Wednesday people”, poor Tom stammered. “Tom. You are the worst liar in the world”. (Quentins, с. 317). Спроба чоловіка збрехати вагітній дружині про величезне замовлення для ресторану (а відтак, надзвичайно напружений день для них як кухарів), миттєво нею викривається. У цій ситуації дружина (адресат) виконує роль суб’єкта рефлексії, який ідентифікує висловлювання Тома як неправду, а його самого як нещирого мовця (брехуна), і вербалізує цю оцінку в висловлюванні “You are the worst liar in the world”. Безперечно, чоловік також усвідомлює невідповідність змісту висловлювання наявній у ньому інформації, що знаходить свій прояв у самій формі мовлення: хеджинг, заїкання, засвідчуючи, ймовірно, його підсвідомо негативну оцінку й внутрішню незгоду з власною поведінкою. У такому випадку, чи не являється й він суб’єктом рефлексії? Очевидно, що так, не зважаючи на відсутність відповідної вербальної оцінки.

Реалізації брехуном функції суб’єкта рефлексії рідко супроводжується озвученням власної позиції, оскільки таке мовлення по суті представляє парадокс як з точки зору логіки (висловлювання “я кажу неправду” представляє судження, яке водночас і стверджує, і заперечує свій зміст [11, с. 82]), так і з позиції прагматики (самовикриття позбавляє брехуна можливості досягнути бажаної мети). Таким чином, ідентифікація суб’єктом неправдивого мовлення себе як брехуна представлена здебільшого у його внутрішньому мовленні. Для прикладу: “Mr. Chapman’s on his way”, she said. “He might let us out soon. Wouldn’t it be nice?” she heard her own voice, false and forced, and wondered how she had become such a sham (Expecting Emily, с. 115). Вагітна жінка не хоче виписуватись з лікарні, оскільки підозрює чоловіка у зраді й вирішила перевірити цей факт. Висловлюючи надію на швидку виписку, вона подумки визначає себе як обманщицю.

На відміну від досліджень, в яких розглядається можливе виконання брехуном функції суб’єкта рефлексії, ми наголошуємо на її облігаторності. Брехун завжди є суб’єктом рефлексії, здатним ідентифікувати власне висловлювання як неправду. Без усвідомлення того, що він умисно ви-

кривлює дійсний стан речей, мовець просто не може бути суб'єктом неправдивого мовлення, оскільки зміна телеологічних і когнітивних параметрів перетворює його висловлювання на помилку або самообман [25, с. 5]. Наприклад: "As it is, the men seize any excuse to be idle, knowing they will be kept at our expense. It was very different in my father's day". "Our father happened to have brains and integrity", said Blanche, surprisingly. "His sons unfortunately have neither". <...> "Are you suggesting that I am dishonest?" "No", said Blanche, "misled". (The Scapegoat, с. 81). Обговорюючи нещасний випадок на виробництві, один із власників фірми заявляє, що це лише спосіб, у який робітники намагаються нечесно прожити за рахунок фірми. У його висловлюванні дійсний стан речей представлено у хибному світлі, однак таке викривлення здійснюється мовцем несвідомо та ненавмисно, тобто мова вже йде не про неправдивість, а про помилковість, що і зауважує співбесідниця. У цьому випадку мовець не є суб'єктом рефлексії, що одночасно позбавляє його ролі брехуна.

Отже, мовна особистість брехуна представляє лише тип мовців, здатних ідентифікувати неправдивість власного висловлювання та нещирість своїх намірів. У своїй дискурсивній діяльності брехун виявляється одночасно і суб'єктом мовлення, і суб'єктом пізнання [5, с. 15], виступаючи при цьому ще й об'єктом саморефлексії. Відбувається це внаслідок системної взаємодії когнітивних, комунікативних і мовленнєвих характеристики МОБ. Розглянемо цей процес докладніше.

Ідентифікація мовцем самого себе як брехуна пов'язана насамперед з його когнітивними характеристиками, а саме, особливою Я-концепцією – самосприйняттям і самооцінкою особи, її рольовим потенціалом [21, с. 54-55]. Мовна особистість має певні знання про світ, основу яких складає така одиниця ментальної інформації, як концепт [Ibid, с. 54], яку трактують як ментальну репрезентацію сутності в ідеалізованій картині світу [10, с. 117]. Для нещирого мовця, приналежного до англomовної спільноти, концептом, що визначає його Я-концепцію, є концепт LIAR.

Понятійна складова концепту LIAR представляє уявлення про прототипічного суб'єкта неправдивого мовлення, основні характеристики якого були зазначені вище. Засвоєння цієї інформації індивідом відбувається у процесі соціалізації, коли у ході комунікативної події сказана людиною неправда викривається співрозмовником. Наприклад: "You said you were listening to a play on the radio. I checked the programmes. There was no play last night so that makes you a liar!" (Cade, с. 101) – невідповідність змісту висловлювання предметній ситуації визначається співрозмовником як характеристика брехуна. Отже, уявлення про типові характеристики мовної особистості брехуна як окремого типу мовців формуються і засвоюються у дискурсі, а фіксуються у свідомості носіїв мови шляхом підведення під певний мовний знак (наприклад, слово liar).

Наявне у мовця знання сутнісних характеристик брехуна фактично є одночасно прикладним знанням того, як можна створити неправдиве висловлювання. Розвиваючи ідеї Л. Вітгенштейна [3], ряд дослідників дійшли висновку, що неправда є різновидом мовної гри, яка має власні обов'язкові правила, певні часопросторові межі, визначений склад учасників [17, с. 8]. Правила, про які йде мова, є нічим іншим як диференційними характеристиками дискурсивної діяльності брехуна, які іманентно входять до складу концепту LIAR. Тобто для того, щоб опанувати неправдою як певним різновидом мовної гри, необхідно спершу сформулювати концептуальне уявлення про неправду та її суб'єкта. Крім того, як зауважує С. Діц, неправда представляє собою мовну гру другого порядку, опанування якою ускладнюється тим, що передбачає попереднє опанування мовною грою першого порядку, наприклад, не можливо дати неправдиву обіцянку, не знаючи як обіцяти взагалі [23]. Відтак, когнітивні, комунікативні та мовні чинники формування мовної особистості брехуна виявляються взаємозалежними і взаємодоповнюючими.

Узагальнюючи вищесказане, зазначимо, що мовна особистість брехуна являє собою когнітивно-дискурсивну сутність, природа якої може бути досліджена лише системно. У конкретній комунікативній події суб'єкт неправдивого мовлення виступає одночасно й суб'єктом само-рефлексії, здатним оцінити свою поведінку, ідентифікувати власне висловлювання як неправду, а наміри як нещирі. Основу механізму само-рефлексії складає співвіднесення суб'єктом неправдивого мовлення своїх характеристик із наявним у його свідомості концептом БРЕХУН (LIAR). Лише при співпадінні цих характеристик мовець може ідентифікувати себе як брехуна. Усвідомлення себе як брехуна є обов'язковою характеристикою суб'єкта неправдивого мовлення, без якої він переходить до іншого класу мовців: того, хто щиро помиляється, жартівника тощо. Перспективи подальшого дослідження мовної особистості брехуна полягають у детальному аналізі взаємодії когнітивних, комунікативних і мовних характеристик МОБ.

Література:

1. Арутюнова И. Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
2. Болинджер Д. Истина – проблема лингвистическая // Язык и моделирование социального взаимодействия: Сб. статей/ Вс. ст. В. М. Сергеева; общ. ред. В. В. Петрова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 23-43.
3. Вайнрих Х. Лингвистика лжи // Язык и моделирование социального взаимодействия / Сост. В. М. Сергеева, П. Б. Паршина; общ. ред. В. В. Петрова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 44-87.
4. Виттгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной

лингвистике. Вып. XVI: Лингвистическая прагматика – М.: Прогресс, 1985. – С. 79-128.

5. Земскова Н. А. Концепты “ИСТИНА”, “ПРАВДА”, “ЛОЖЬ” как факторы вербализации действительности: когнитивно-прагматический аспект (на материале русского и английского языков): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2006. – 23 с.

6. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс: (Монография). – М.: ИТДГК “Тнозис”, 2003. – 390 с.

7. Кочерган М. П. Мовознавство на сучасному етапі // Дивослово. – 2003. – №5. – С. 24-29.

8. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Известия АН. Сер. лит. и яз. – 2004. – Т. 63. – № 3. – С. 3-12.

9. Мед Н. Г. Моделирование этической оценки “лживый человек” в испанском языке (в сравнении с другими романскими языками) // Логический анализ языка. Между ложью и фантазией / Ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: Изд-во “ИНДРИК”, 2008. – С. 559-566.

10. Морозова Е. И. Концепт и концептуальная категория. // Вісник ХНУ. – 2004. – №636 — С. 115-119.

11. Морозова О. І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення (на матеріалі сучасної англійської мови): Дис... . док. філол. наук: 10. 02. 04. – Київ, 2008. – 491 с.

12. Панченко Н. Н. Коммуникативный типаж “льстец” // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. Сер. Филология. – СПб: ЛГУ, 2008. – № 5 (19). – С. 36-44.

13. Панченко Н. Н. Коммуникативный типаж “притворщик” // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 30. – 2009. – № 10 (148). – С. 94-98.

14. Пироженко О. Г. Когнітивні та комунікативні аспекти вербалізації концепту неправди у діалогічному дискурсі (на матеріалі сучасної англ. мови): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харків, 2001. – 20 с.

15. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. – Запоріжжя: Прем’єр, 2008. – 332 с.

16. Огаркова Г. А. Вербалізація концепту КОХАННЯ в сучасній англійській мові: когнітивний та дискурсивний аспекти: Автореф. ... канд. філол. наук: 10. 02. 04. – Київ, 2005. – 17 с.

17. Рибалко М. -М. О. Вербальний та невербальний аспекти дискурсивної поведінки обманника (на матеріалі сучасної англомовної художньої прози): Автореф. ... канд. філол. наук: 10. 02. 04. – Київ, 2008. – 20 с.

18. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.

19. Терещенко Л. Я. Мовна особистість у ситуації неправдивого спілкування // Культура народів Причорномор’я. – 2008. – № 137. – Том 1. – С. 48-51.

20. Шаховский В. И. Эмоции во лживой коммуникации // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей/ Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М.: МАКС Пресс, 2005. – Вып. 30. – С. 133-145.

21. Шевченко І. С. Прагмалінгвістика: QUO VADIS? // Наук. вісник каф. ЮНЕСКО КНЛУ. – 2003. – Вип. 7. – С. 51-57.
22. Burgoon J. K., Buller D. B., Floyd K., Grandpre J. Deceptive Realities: Sender, Receiver, and Observer Perspectives in Deceptive Conversations // Communication Research. – 1996. – Vol. 23. – No. 6. – Pp. 724-748.
23. Diez S. Der Wert der Lüge. Über das Verhältnis von Sprache und Moral. – Paderborn: Mentis, 2002. – 244 S.
24. Dönninghaus, S. Sprache und Täuschung: Ein Beitrag zur lexikalischen Semantik des Russischen unter Berücksichtigung kognitionstheoretischer Überlegungen. – Wiesbaden: Harassowitz Verlag, 1999.
25. Granhag P. A., Strömwall L. A. Research on deception detection: past and present // The Detection of Deception in Forensic Contexts. – Cambridge: CUP, 2004. – Pp. 3-11. – [online]. – Режим доступу: http://assets.cambridge.org/97805218/33752/excerpt/9780521833752_excerpt.pdf – (запит здійснено 4. 01. 10).

Джерела фактологічного матеріалу:

26. Binchy M. Quentins. – N. Y.: Signet Book, 2002. – 436 p.
27. Chase J. H. Cade. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 320 с.
28. Dowling C. Expecting Emily. – London: HEADLINE BOOK PUBLISHING, 2002. – 501 p.
29. Muarier D. du. The Scapegoat. – London & Sidney: Pan Books, 1975. – 320 p.